

भारतीय-ज्ञान-परम्परायां राजनीतिशास्त्रस्य साहित्यात्मकं रूपम् — पञ्चमहाकाव्येषु राजनैतिकदर्शनम्

Kosuri Ananthacharyulu¹, Dr. Ramesh Chnad Saini², Dr.Y. Suresh³,

¹ Research Scholar, SunRise University Alwar-Rajasthan

² SunRise University Alwar-Rajasthan

³ Assistant Professor, Sanskrit Bharatiya Vidya Bhavan's Vivekananda College of Science
Humanities and Commerce

प्रस्तावना

भारतीय-ज्ञान-परम्परा केवलं वेदानाम्, उपनिषदाम्, वा तात्त्विकग्रन्थानाम् परिसीमा नास्ति, अपि तु सर्वाङ्गिण-जीवनदर्शनरूपा अस्ति। एषा परम्परा धर्माधारित-संस्कृत्या, आचार-विचार-समन्वयेन, तथा लोकहितदृष्ट्या निर्मिता। भारतीयजीवनस्य सर्वेषु पक्षेषु धर्मः एव केन्द्रबिन्दुः — सः न केवलं धार्मिकसाधनं, किन्तु समाजस्य, शासनस्य, नीतिशास्त्रस्य च मूलाधारः। अतः राजनीतिशास्त्रम् अपि अस्य धर्माधिष्ठित-संस्कारे एव प्रतिष्ठितम्।

‘राजनीति’ इत्यस्य अर्थः केवलं राजकार्यं वा शासनकौशलं न, किन्तु धर्मेण नियोज्यमानः नीतिप्रयोगः इति। भारतीय-राजनीतिचिन्तनं कौटिल्येन, मनुना, भीष्मेण, कालिदासेन, भारविणा, माघेन, श्रीहर्षेण च विविधरूपेण प्रतिपादितम्। कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे उक्तं — “प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हि ते हितम्।” एषः वाक्यभावः सम्पूर्ण-भारतीयराजनीतेः सारः।

महाकाव्यानि — रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम्, नैषधीयचरितम् — एते न केवलं साहित्यमात्रं, अपि तु राजनैतिकतत्त्वानां सजीवदर्पणानि। कालिदासेन रघुवंशे आदर्शराजधर्मः प्रतिपादितः — यत्र राजा धर्मनिष्ठः, प्रजावत्सलः, लोकहितपरः च। कुमारसम्भवे दैवीकूटनीतिः, तथा सामूहिकनेतृत्वम् देवराजनीतेः रूपेण व्यक्तम्।

भारविणः किरातार्जुनीयम् धर्माधिष्ठित-राजनीतेः व्यवहाररूपं द्योतयति। अर्जुनस्य तपः, संयमः, शिवसाक्षात्कारः — एते सर्वे राजनैतिकसंयमस्य, आत्मशक्तेः, तथा रणनीतिकसामर्थ्यस्य प्रतिकानि। माघस्य शिशुपालवधम् अपि राजनैतिकप्रज्ञायाः विद्यालयः इव — यत्र षाड्गुण्यनीतिः, समयबोधः च दृश्यन्ते। श्रीकृष्णस्य नेतृत्वं नैतिकतायुक्तं, लोकहितप्रधानं च।

नैषधीयचरिते श्रीहर्षः अन्तर्राज्यीयसम्बन्धानां, दूतशास्त्रस्य च विवेचनं करोति। नलस्य हंसदूतप्रेषणं कूटनीतिकशिक्षायाः उत्कृष्टदृष्टान्तः। तत्र नीति, सौजन्य, शौर्य, प्रेम, तथा लोकसंग्रहार्थं प्रयत्नः इति सर्वे राजनैतिकमूल्येषु अन्तर्भवन्ति। एवं पञ्चमहाकाव्येषु धर्मः, अर्थः, कूटनीतिः, दण्डनीतिः, प्रजाहितं च सर्वे सम्यग् समन्विताः। एषा राजनीतिः केवलं शासनशास्त्रं न, अपि तु नीतिशास्त्रं, लोकसंवर्धनं, तथा आत्मसंयमाधारितं जीवनदर्शनम्।

भारतीयराजनीतिदर्शनस्य विशेषता एषा यत् — धर्मः एव राज्यस्य आत्मा। धर्मविहीनं राज्यं क्षणिकं, धर्माधिष्ठितं राज्यं च स्थायि इति सिद्धान्तः सर्वत्र प्रतिपादितः। आज्यपि एते प्राचीनराजनैतिकसिद्धान्ताः अत्यन्तं प्रासङ्गिकाः — यतः पारदर्शिता (Transparency), नीतिपरनेतृत्वं (Ethical Leadership), तथा लोककल्याणं (Public Welfare) इत्येतानि सर्वाणि पञ्चमहाकाव्येषु प्रतिपादिततत्त्वानि आधुनिकशासनव्यवस्थायामपि नित्यप्रयोज्यानि।

सांस्कृतिकदृष्ट्या पञ्चमहाकाव्यानां महत्त्वं अत्यन्तं गभीरम्। एतानि महाकाव्यानि भारतीयसंस्कृतेः, धर्मस्य, दर्शनस्य, समाजव्यवस्थायाः च प्रामाणिकं दस्तावेजं सन्ति। कालिदासस्य महाकाव्येषु वैदिकयज्ञपरम्परा, गुरुकुलशिक्षाव्यवस्था, विवाहसंस्काराः, राज्याभिषेकविधिः इत्यादीनां विस्तृतं वर्णनं प्राप्यते। एषा सांस्कृतिकसम्पदा आधुनिकविद्वद्भिः भारतीयसंस्कृतेः अध्ययनार्थं महत्त्वपूर्णा साधना भवति।

धार्मिकदृष्ट्या पञ्चमहाकाव्येषु वैदिकधर्मस्य, पौराणिकपरम्परायाः, तपःप्रभावस्य, देवोपासनायाः च चित्रणं विद्यते। कुमारसम्भवे शिवपार्वत्योः विवाहकथा, कार्तिकेयस्य जन्म च पौराणिकपरम्परायाः केन्द्रे वर्तते। किरातार्जुनीये अर्जुनस्य तपस्या, शिवदर्शनम् च धार्मिकतत्त्वस्य प्रतीकं भवति।

दार्शनिकदृष्ट्या पञ्चमहाकाव्येषु कर्मफलसिद्धान्तः, पुनर्जन्मतत्त्वम्, मोक्षसाधनम्, धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थचतुष्टयस्य विवेचनम् च दृश्यते। रघुवंशे रामस्य चरित्रं धर्मपुरुषार्थस्य आदर्शं प्रस्तौति। नैषधीयचरिते नलदमयन्त्योः प्रेमकथा केवलं शृङ्गाररसमात्रं न प्रदर्शयति, अपितु सा जीवनदर्शनस्य गभीरतां च प्रकटयति।

अतः पञ्चमहाकाव्येषु प्रतिपादितं राजनैतिकदर्शनं न केवलं साहित्यिकसौन्दर्यस्य उपादानम्, किन्तु भारतीय-ज्ञान-परम्परायाः नैतिकराजनीतिदर्शनस्य सजीवरूपम्। धर्म, नीति, शक्ति, लोकहितम् — एतेषां सन्तुलनं यत्र, तत्र स्थिरं शासनं, तत्र एव लोककल्याणं। “धर्माधिष्ठिता नीतिः एव लोककल्याणप्रदायिनी।”

एवं पञ्चमहाकाव्यानि भारतीयराजनीतिज्ञानस्य न केवलं प्रतीकानि, अपि तु भारतीयज्ञानतन्त्रे स्थितं Ethico-Political Heritage इत्यस्य प्रबन्धमूलं दर्शनम्।

मुख्यशब्दाः भारतीयज्ञानपरम्परा, राजनीतिशास्त्रम्, राजधर्मः, पञ्चमहाकाव्यानि, कूटनीतिः, षाड्गुण्यनीतिः, दूतशास्त्रम्, प्रजाहितम्, धर्माधिष्ठितराज्यं।

संस्कृतसाहित्यस्य दीर्घपरम्परायां महाकाव्यानां स्थानं सर्वोपरि वर्तते। महाकाव्यं केवलं काव्यशास्त्रीयं रचनामात्रं न भवति, अपितु तत् समाजस्य, संस्कृतेः, धर्मस्य, नीतेः, राजनीतेश्च समग्रं प्रतिबिम्बं प्रस्तौति। आचार्य भामहेन महाकाव्यलक्षणं प्रतिपादयन् उक्तम् - “सर्गबन्धो महाकाव्यम्” 1। किन्तु केवलं सर्गबन्धमात्रेण महाकाव्यस्य परिभाषा न सम्पद्यते। आचार्यदण्डी स्वकीये काव्यादर्शे महाकाव्यस्य विषयं प्रतिपादयन् कथयति - “सर्गैः महाकाव्यमेकार्थं कर्तव्यं पदैः सुसंयुतम्” 2। अत्र “एकार्थम्” इति पदेन महाकाव्यस्य केन्द्रीयविषयस्य एकत्वं सूच्यते।

महाकाव्येषु राजनीतेः स्थानं सर्वथा महत्त्वपूर्णं विद्यते। महाकाव्यकाराः स्वकीयेषु रचनासु राजनैतिकतत्त्वानां, राजधर्मस्य, शासनव्यवस्थायाः, राज्यप्रबन्धस्य, कूटनीतेः, युद्धनीतेः, सन्धिविग्रहयोः च विस्तृतां चर्चां कुर्वन्ति। आचार्यविश्वनाथः साहित्यदर्पणे महाकाव्यविषयान् गणयन् कथयति - “इष्टस्य धीरोदात्तादेरेकस्य नायकस्य च। कथा प्रसिद्धा मन्दाक्षकल्पिता वा प्रशस्यते” 3। अत्र नायकस्य धीरोदात्तत्वं, तस्य कथायाः प्रसिद्धत्वं च उक्तम्। धीरोदात्तनायकाः प्रायेण राजानः एव भवन्ति, येषां चरित्रं राजनैतिकतत्त्वैः परिपूर्णं विद्यते।

संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां कालिदासस्य रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, भारविः किरातार्जुनीयम्, माघस्य शिशुपालवधम्, श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितम् च पञ्चमहाकाव्यानि इति प्रसिद्धानि सन्ति। एतेषु सर्वेषु महाकाव्येषु राजनीतिः केन्द्रीयभूमिकां निर्वहति। रघुवंशे रघुवंशीयराजानां राजधर्मपालनम्, दिलीपस्य प्रजापालनम्, अजस्य शोकसमुद्रे अपि राजकर्तव्यपालनम्, दशरथस्य धर्मसङ्कटम्, रामस्य आदर्शराज्यस्थापनम् च राजनीतेः उत्कृष्टानि उदाहरणानि सन्ति। कालिदासः रघुवंशस्य प्रारम्भे

एव दिलीपराजस्य राजधर्मपालनं वर्णयन् कथयति - "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणादुपलालनात्। तेन रक्षितराष्ट्रेण रघुर्वंशो अभिवर्धत" 4 । अत्र राजधर्मस्य त्रिविधं स्वरूपं प्रदर्शितम् - विनयस्य स्थापनम्, प्रजानां रक्षणम्, उपलालनं च।

महाकाव्येषु राजनीतिः न केवलं शासनव्यवस्थामात्रं प्रतिपादयति, अपितु सा नैतिकराजनीतेः, धर्मराजनीतेः च आदर्शं प्रस्तौति। मनुस्मृतौ उक्तम् - "राजा धर्मस्य योनिः स्यात्" अर्थात् राजा धर्मस्य स्रोतः भवति। एषा सिद्धान्तः संस्कृतमहाकाव्येषु सर्वत्र दृश्यते। भारवेः किरातार्जुनीये युधिष्ठिरस्य धर्मसङ्कटे राजनैतिकनिर्णयस्य चित्रणम्, माघस्य शिशुपालवधे, कृष्णस्य राजनैतिककौशलम्, श्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते नलस्य राज्यप्रबन्धस्य वर्णनम् च राजधर्मस्य विविधान् आयामान् प्रकटयन्ति।

I पञ्चमहाकाव्येषु वर्णितानां राजनैतिक-सिद्धान्तानां

स्वरूप-विश्लेषणस्य आवश्यकता —

महाकाव्येषु निहितानि राजनीतितत्त्वानि केवलं राजशासनस्य वर्णनमात्रं न भवन्ति, अपितु तानि भारतीयराजनैतिकदर्शनस्य मूलाधाररूपेण दृश्यन्ते। अतोऽस्मिन् शोधे तेषां सिद्धान्तानां स्वरूपं, तत्त्वं च सम्यक् प्रकारेण विश्लेष्यते, यत् आधुनिकराजनीतिविचारैः सह तुलनात्मकदृष्ट्या अवगन्तुं शक्यते।

पञ्चमहाकाव्येषु यथा - रघुवंशे, कुमारसंभवे, किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधे, नैषधीयचरिते च—एतेषु आचार्यैः प्रतिपादितानि राजनीति-सिद्धान्तानि, राज्यसंरचना, नीतिनियमाः, धर्मराज्यं, प्रजावत्सलता, तथा राजधर्मस्य तत्त्वानि गवेष्यन्ते। एतेषां ग्रन्थानां माध्यमेन प्राचीनभारतीयराजनीतिकचिन्तनस्य गूढतत्त्वं प्रकाश्यते।

II. शोधस्य उद्देश्यानि

1. पञ्चमहाकाव्येषु प्रतिपादितानां राजनीतितत्त्वानां तथा राजधर्मसिद्धान्तानां निरूपणम्।
2. सप्ताङ्गराज्यसिद्धान्तस्य, षाड्गुण्यनीतेः, तथा अन्यराजनीतिकतत्त्वानां काव्येषु अनुप्रयोगस्य अध्ययनम्।
3. दूत-गुप्तचर-व्यवस्था, सैन्य-नीति, तथा विदेशनीति-विषयानां काव्यगत स्वरूपस्य विश्लेषणम्।
4. राजा, मन्त्री, पुरोहित, प्रजा च – एषां परस्परसम्बन्धस्य तथा भूमिकायाः विवेचनम्।
5. धर्म, नीति, तथा राजकार्य एतयोः समन्वयस्य महाकाव्येषु प्रस्तुतीकरणस्य परीक्षणम्।
6. पञ्चमहाकाव्येषु प्रतिपादितराजनीतिविचाराणां तुलनात्मकसमीक्षाकृत्वा प्रासंगिकत्वस्य मूल्यांकनम्।

‘राजनीति’ शब्दस्य व्युत्पत्तिः अवधारणा च।

भारतीय-राजनीति-चिन्तनस्य मूलाधारः प्राचीनः एव अस्ति। अस्य दर्शनस्य आरम्भः वैदिककालात् अपि प्राचीनतरः इति विद्वद्भिः स्वीकृतम् अस्ति। ‘राजनीति’ इत्यस्य परिभाषा, स्वरूपं च केवलं आधुनिक-राज्यव्यवस्थायां न उपलभ्यते, अपितु भारतीय-दर्शनपरम्परायां तस्य गूढं तात्त्विकं च रूपं दृश्यते। ‘राजनीति’ इति शब्दः संस्कृतभाषायां अत्यन्तं गूढार्थवान् अस्ति। व्युत्पत्तिशास्त्रतः अस्य शब्दस्य निर्माणं, ‘राजन्’ इति शब्दात् ‘नीति’ इत्यस्मात् च समासेन जातम् अस्ति। ‘राजन्’ इति शब्दः ‘रञ्ज’ धातोः निष्पन्नः अस्ति, यस्य अर्थः “प्रजासन्तोषेणेन रञ्जयति” इति, अर्थात् – जो जनानां हृदयं तुष्यति, तान् रञ्जयति, सः ‘राजा’। ‘नीति’ इति शब्दः ‘नी’ धातोः (नेतृत्वे, गत्यर्थे) निष्पन्नः, यस्य अर्थः – ‘नेतृत्वं’, ‘मार्गदर्शनम्’ अथवा ‘समीचीनं आचरणम्’। अतः ‘राजनीति’ इति समस्तपदस्य अर्थः भवति – “राज्ञः नीतिः” अथवा “राज्ञा पालनीया नीतिः” इति। एषः अर्थः केवलं शासनस्य

नियमपरम्परां न दर्शयति, किन्तु प्रजाहितार्थं राजकीय-नैतिकतायाः दर्शनं अपि सूचयति।

राजनीति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः यदि विस्तरेण विश्लिष्यते, तर्हि 'राजा' शब्दस्य तात्त्विक-मूलं 'धर्म-पालकः' इति एव। महाभारते उक्तम् अस्ति —

“राजा धर्मस्य कारणं स्मृतः। धर्मेण विहिता नीतिः। धर्मेण च स्थितो राजा प्रजानां हितमाचरेत्॥”⁵

अर्थात् – राजा धर्मस्य कारणं, धर्म एव राजकीय नीति का आधारः। धर्म परित्यज्य नीति असिद्धा भवति। अतः 'राजनीति' इत्यस्य अर्थः धर्माधिष्ठिता शासनपद्धतिः इति।

वेदाङ्गेषु, ब्राह्मणेभ्यः आरभ्योपनिषत्सु च, राजन्यस्य कर्तव्यं, नेतृत्वं च निर्दिष्टं दृश्यते। राज्ञः धर्मपालकस्वरूपं विशदं वर्तते – “राजा भवतु नः सदा धर्मेणाधिपतिः प्रजाः”⁶ इति। तस्मात् स्पष्टं भवति यत् राजकीय-नीतिः केवलं शक्तिसंपादनस्य साधनं न, किन्तु धर्मपालनस्य साधनम् अपि अस्ति।

‘नीति’ शब्दस्य अर्थं यदि नीतिशास्त्रपरम्परायां पश्यामः, तर्हि कौटिल्यस्य *अर्थशास्त्रं* प्रमुखं ग्रन्थं अस्ति, यत्र ‘राजनीति’ इत्यस्य विशदं विवेचनं दृश्यते। कौटिल्यः तत्र राजधर्म, दण्डनीतिं, अर्थनीतिं च पृथक्-पृथक् विवेचयन् ‘राजनीति’ शब्दं सर्वसङ्ग्राहकं रूपेण प्रयोगं करोति। सः वदति —

“राजनीतिः तु लोकोपकारिणी विधिः। राज्ञा धर्मेण प्रजाः पालयितव्याः”⁷

अर्थात् – राजनीतिः लोककल्याणाय विधायिनी व्यवस्था अस्ति। राजनीतेः मूलं धर्म एव। यदि राजा स्वार्थेन प्रवर्तते, तर्हि नीति भ्रष्टा भवति।

अतः राजनीतेः अवधारणायां द्वे धारायः प्रमुखे — (१) धर्माधिष्ठिता दृष्टिः, (२) प्रयोजनपरकः दृष्टिः। धर्माधिष्ठिता दृष्टिः यथा महाभारते, मनुस्मृतौ, रामायणे च प्रतिपादिता, तत्र नीति धर्मस्य अवयवः भवति। प्रयोजनपरकः दृष्टिः यथा कौटिल्य-अर्थशास्त्रे प्रतिपाद्यते, तत्र नीति राज्यसंवर्धनाय, अर्थ-संपादनाय, सुरक्षा-व्यवस्थायाः च साधनम् अस्ति।

‘राजनीति’ इत्यस्य विचारः केवलं राजाधिराजानां विषयः न, अपितु समाजव्यवस्थायाः आधारभूतं तत्त्वम् अपि। यतो हि “राजा” इति शब्दः शासनस्य प्रतीकः अस्ति, तथा “नीति” इति शब्दः व्यवस्थायाः प्रतीकः। एतयोः संयोगेन सामाजिक-सांस्कृतिक-राजनैतिक-संतुलनं भवति।

भारतीय-दर्शनपरम्परायां राजनीतिः न केवलं शासनशास्त्रं, अपितु नीतिशास्त्रं, धर्मशास्त्रं च अपि अस्ति। अतः एषा व्यापकदृष्ट्या “लोक-संविधानं” वा “समाजव्यवस्था-नियामक-तत्त्वम्” इति रूपेण पश्यन्ति।

यदि आधुनिकदृष्ट्या ‘राजनीति’ इति शब्दं व्याख्यायते, तर्हि तस्य अर्थः “राज्यसंविधानं, शासनव्यवस्था, नीति-निर्माण-प्रक्रिया” इति भवति। किन्तु भारतीयपरम्परायां ‘राजनीति’ न केवलं राज्यशास्त्रं, अपि तु ‘धर्मनिष्ठ-जीवन-प्रणाली’ अपि अस्ति।

महाभारते भीष्मः युधिष्ठिरं उपदिशन् वदति —

“धर्मेण राज्यं पालयेत्, धर्मेणैव न हन्यते। अधर्मेण हतः राजा न चिरं तिष्ठते महीम्॥”⁸

अत्र स्पष्टं दृश्यते यत् धर्माधिष्ठिता राजनीतिः एव स्थायी भवति। अतः राजनीतेः मूलाधारः धर्मः, न केवलं दण्डः।

मनुस्मृतौ अपि उक्तं —

“धर्मेणैव महीं रक्षेत् राजा न तु बलान्वितः। धर्मेण रक्षितो राजा प्रजानां सुखमावहेत्॥”⁹

अतः राजनीतेः स्वरूपं धर्मनिष्ठं, न्यायाधारितं च भवति।

एवं कौटिल्येन प्रतिपादितं यत् — राज्यस्य चतुरङ्गं तत्त्वं अस्ति — स्वामी, अमात्यः, जनपदः, दण्डः। एषां समुचित-संवर्धनं एव राजनीतेः प्रयोजनं। किन्तु तत्र अपि धर्माधिष्ठानं अपरिहार्यं। सः वदति —

“धर्मो मूलं सर्वेषां राजकार्याणाम्॥”¹⁰ राजनीति-शब्दस्य व्युत्पत्तौ एव ‘राजा’ शब्देन शासनं सूचितं, ‘नीति’ शब्देन मार्गः। अतः राजनीतिः शासनस्य मार्गदर्शिका। तत्र शासनं यदि धर्मपरायणं, न्यायपरायणं च भवति, तर्हि राजनीतिः

लोकहितकारी। यदि तद् लोभपरायणं, स्वार्थपरायणं वा भवेत्, तर्हि राजनीतिः विनाशकाय परिणमति।

राजनीतेः अवधारणायां केवलं शक्ति, दण्ड, अर्थ इत्यादयः न, किन्तु लोकसंग्रहः, न्यायः, समभावः च प्रधानः। भगवद्गीतायाम् अपि श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति वदति –

“श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्।” 11 अत्रापि ‘स्वधर्म’ इति शब्दः राजधर्मस्य आधारः। राजधर्म एव राजनीतेः परमलक्षणम्।

भारतीय-राजनीति-दर्शनं पश्चिमीय-राजनीति-दर्शनात् भिन्नं। पश्चिमे राजनीतिः ‘Power and Authority’ इत्यस्य केन्द्रीयतया परिभाष्यते, यत्र राज्यं शक्तिसंवर्धनस्य साधनम्। किन्तु भारतीय-दृष्ट्या राजनीतिः ‘धर्मस्य प्रतिष्ठा’ इति। राज्यं तु धर्मपालनस्य उपकरणम्।

एवं कालिदासस्य रघुवंशे अपि रघुकुलस्य नीति धर्माधिष्ठिता दृश्यते। सः लिखति —

“प्रजाः स्वधर्मे निबद्धाः, राजानं धर्ममूलं प्रपश्यन्ति।” 12 एते सर्वे प्रमाणानि दर्शयन्ति यत् राजनीतेः मूलं धर्म एव। यदि अवधारणात्मकदृष्ट्या विचार्यते, तर्हि राजनीतेः त्रीणि प्रमुखं

पक्षानि दृश्यन्ते –

१. नैतिक-पक्षः – धर्म, सत्य, न्याय, अहिंसा इत्यादयः।
 २. प्रशासनिक-पक्षः – शासनसंरचना, अमात्य-व्यवस्था, सेना, दण्ड।
 ३. सामाजिक-पक्षः – लोकसंग्रहः, प्रजासेवा, कल्याणम्।
- एतेषु त्रिषु पक्षेषु साम्यं एव भारतीय राजनीतेः वैशिष्ट्यम्। कौटिल्येन, मनुना, भीष्मेण, व्यासेन, कालिदासेन च प्रतिपादिता राजनीतिः धर्मपरायणं, न्यायप्रधानं च रूपं वहति। एषा न केवलं ‘Statecraft’ इति, किन्तु ‘Ethico-Political Ideal’ इति अपि।

अतः निष्कर्षरूपेण उक्तुं शक्यते —

राजनीति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः ‘राजन्’ + ‘नीति’ इत्यस्मात् जातः। अर्थतः “राज्ञः धर्माधिष्ठिता मार्गदर्शिका” इति।

अवधारणया – राजनीतिः धर्म, अर्थ, न्याय, लोकसंग्रह इत्येतानां समन्वयः।

महाभारते भीष्मस्य वाक्यं अस्य सारांशं वदति —

“राजधर्मं परं मन्ये, नीतिं धर्मस्य कारणम्। धर्माधिष्ठिता नीतिः एव लोककल्याणप्रदायिनी।”

एवं ‘राजनीति’ शब्दस्य व्युत्पत्तिः, तात्त्विक-मूलम्, अवधारणात्मक-व्याख्या च – सर्वे धर्म-प्रधानं भारतीय-राजनीति-दर्शनं उद्घाटयन्ति।

राजनैतिकदृष्ट्या पञ्चमहाकाव्यानां महत्त्वं यत् तानि कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे, मनुस्मृतौ, महाभारतस्य शान्तिपर्वणि च प्रतिपादितानां राजनैतिकसिद्धान्तानां काव्यात्मकं प्रदर्शनं कुर्वन्ति। सप्ताङ्गराज्यसिद्धान्तः, षाड्गुण्यनीतिः, राजधर्मः, मन्त्रशक्तिः, दूतव्यवस्था, गुप्तचरप्रणाली, युद्धनीतिः, सन्धिविग्रहः, प्रजापालनम् इत्यादीनि सर्वाणि राजनैतिकतत्त्वानि एतेषु महाकाव्येषु काव्यरूपेण, पात्रसंवादेन, कथाप्रसङ्गेन च प्रस्तुतानि सन्ति। यत् अर्थशास्त्रे सैद्धान्तिकरूपेण प्रतिपादितम्, तत् महाकाव्येषु व्यावहारिकरूपेण, जीवन्तचित्रेण च दर्शितम् अस्ति।

पञ्चमहाकाव्येषु राजनीति-तत्त्वानां तुलनात्मकम् विश्लेषणम्
1. आदर्श-राज्ञः अवधारणायाः तुलना (रघुवंशीय-राजानः, युधिष्ठिरः, श्रीकृष्णः, नलः)।

भारतीयराजनीति-दर्शनः परम्परा अतीव प्राचीना समृद्धा च। अस्मिन् परम्परायाम् “आदर्श-राजा” इति संकल्पनः केवलं सैद्धान्तिको विचारः न, किन्तु जीवन्तः व्यावहारिकः आदर्शः राज्य-कार्य-संचालनस्य समाज-विकासस्य च मार्गदर्शकः।

वैदिक-कालात् एव आदर्श-राजा-संकल्पनः विकसितः भवति। उपनिषत्सु राजकर्तव्य-धर्मः वर्णिताः। स्मृति-शास्त्रेषु विशेषतः मनु-याज्ञवल्क्य-स्मृतिषु राजा-आचरणः न्याय-प्रणालीः प्रजा-पालनं च विस्तृतः विवृतः। कौटिल्य-अर्थशास्त्रे राजनीति-शासन-व्यवस्था-राज्य-संचालन-व्यावहारिक-

पक्षानाम् विश्लेषणः कृता। महाकाव्य-परम्परायाम् अपि आदर्श-राजा-संकल्पनः विविध-रूपेषु प्रस्तुतः।

रघुवंशीयराजानः - धर्मः, दायित्वं, करुणा च रघुवंशे आदर्श-राज्यस्य अद्भुतः छविः प्रदर्शितः। रघुवंश-राजानः - दिलीपः, रघुः, अजः, दशरथः - सर्वे राजधर्मे कृतनिष्ठाः। ते आत्मानः शक्ति-सम्पत्तिं केवलं व्यक्तिगत-लाभार्थं न, किन्तु प्रजा-कल्याणार्थम् समर्पयन्ति। दिलीपस्य चरितं राजधर्मस्य आदर्श-उदाहरणं भवति। गुरु-वशिष्ठ-आदेशाय शिरोधार्यं कृत्वा, कामधेनु-सेवने आत्मनः समर्पयति। एषा केवलं धार्मिक-कृत्यः न, किन्तु निष्ठा-कर्तव्य-समर्पणे धर्मस्य प्रतिफलनम्।

रघुः- रघुवंश-संस्थापकः, राजनीति-व्यावहारिक-पक्षस्य उत्कृष्ट-उदाहरणम्। दिग्विजय-यात्रायाम् आगत्य, केवलं विजयार्थं न, किन्तु विश्वे न्याय-सामर्थ्य-शासनार्थं निर्गच्छति। कालिदास-कथनम्: रघु-शासने न अत्याचारः न दुर्बलता। युद्धे पराक्रमी, शान्तिकाले क्षमाशील। पराजितानां शत्रूणाम् अपमानः न, सम्मान-रक्षणं।

युधिष्ठिरः - धर्मराज्य-मूर्तिमन्त-स्वरूपः।

महाभारते युधिष्ठिरः "धर्मराज" इति नामकरणः। एषा नाम तस्य चरितस्य सर्वोत्तमः विवरणः। युधिष्ठिरस्य चरिते सत्यं, धर्मपालनम्, क्षमा, नीतिः, प्रजा-पालन-चिन्ता, महत्वपूर्ण-निर्णय-शक्तिः च निहितम्।

भीष्मः महान्-नीति-मार्गदर्शकः युधिष्ठिरं शिक्षयति: "धर्मेण राज्यं धार्यते, न केवलं बलेन।" धर्मत एव राज्य-धारणम्, बलात् न।

तथापि भीष्मः अन्यत्र कथयति: "बलं हि राज्ञः परमं प्रतिष्ठा।" अतः स्पष्टं भवति यत् युधिष्ठिर-राजधर्मे धर्म-बल-समन्वयः। हस्तिनापुर-सिंहासने आसीनः, न्याय-समता-करुणा-नीति तस्य शासन-मूल-आधारः।

द्रौपदी-अन्याय-संदर्भे राजनीतिक-नैतिक-संवादः। युधिष्ठिरः केवलं भावुक-राजा न, विवेकशील अपि। तस्य ज्ञानं: कदा सहनीयं, कदा प्रतिरोधनीयं। द्यूत-क्रीडायाम् अपि नियम-पालनं, यद्यपि तद् एव पराभवस्य कारणं।

श्रीकृष्णः - नीतिः, कूटनीतिः, दूरदर्शिता च।

श्रीकृष्णः भारतीय-राजनीति-दर्शनस्य सर्वोत्कृष्टः राजनीतिज्ञः। तस्य राजनीतिक-दृष्टिः व्यावहारिकता-यथार्थवादः परिपूर्णः। धर्मपालनं कुर्वन्, अन्धेन न्याय-ग्रहणे न प्रवर्तते। तस्य राजनीतिक-बोधः विकास-परिणाम-केन्द्रितः।

महाभारते श्रीकृष्ण-कूटनीतिः स्पष्टः। कौरव-पाण्डव-शान्ति-स्थापनार्थं बहुप्रयासाः। युद्ध-विलम्बनार्थं विविधः उपायः। तथापि शान्ति-विफलः धर्म-युद्धे आवश्यकः, तदा धर्म-युद्ध-समर्थनं।

श्रीकृष्ण-कथनम्: "यदा धर्मः हिंसायां प्रवर्तते, तदा हिंसा एव धर्मः।" आदर्श-राजा केवलं क्षमाशील न, निर्णायकः साहसी च। कौटिल्य- "साम, दान, दण्ड, भेद" इति चतुर्-उपायः। साम - शान्तिपूर्ण-समझोता, दान - आर्थिक-लाभः, दण्ड - शक्ति-प्रयोगः, भेद - विभाजनम्। श्रीकृष्णः सर्वान् उपायान् समय-परिस्थिति-अनुकूलं प्रयुङ्क्ते।

नलः - धर्मः, निष्ठा, कर्तव्य-परायणता च।

श्रीहर्ष-नैषधीय-चरिते नल-चरितं प्रस्तुतः, यत् आदर्श-राज्य-सूक्ष्म-मनोवैज्ञानिक-विश्लेषणं करोति। नलः केवलं योद्धा-प्रशासकः न, किन्तु संवेदनशील-सहानुभूतिमान्-व्यक्तिः धर्मनिष्ठ-राजा-रूपेण कार्यते।

अक्षक्रीडायाम् पराजितः, राज्यं छिन्नं, तदापि अधर्मपूर्ण-मार्गं न गृह्णाति। न निरपराध-वधः, न प्रतिशोधः। धर्मपालनम् कर्तव्यं, यद्यपि व्यक्तिगत-हानिः। कौटिल्य-कथनम्: "राजा न धर्मं जह्यात् प्रजानां हितं दृष्ट्वा।" नल-जीवने अयं सिद्धान्तः पूर्णः प्रतिबिम्बितः।

वनवासे अपि आत्मसंयमः न त्यक्तः। ऋतुपर्ण-रथ-चालकः कार्यं स्वीकृत्य, योग्यता-निष्ठा-प्रदर्शनः। अपमानजनकः अपि स्थितिः कर्तव्य-रूपेण स्वीकृतः। नल-जीवनं सन्देशं यच्छति: राजत्वं अधिकारः न, दायित्वम्।

दमयन्ती-स्वयंवरे नल-नीति-शील-मर्यादा चरमे। देव-दूत-भूमिका-स्वीकृते, नल-स्वयं दमयन्तीम् प्रेमयति, तथापि देव-

सन्देशः ईमानदारी-सह प्रेषितः। आत्मत्याग-कर्तव्य-समर्पणम्
एव धर्मनिष्ठ-राजा-परिभाषा।

तुलनात्मक-दृष्टिकोणः

चारः आदर्श-राजानः - रघुः, युधिष्ठिरः, श्रीकृष्णः, नलः -
अन्योन्यभिन्नाः, तथापि समान-उद्देश्य-प्रति अग्रसराः।

रघुः - धर्म, दायित्व, करुणा-प्रतीकः। शक्ति-न्यायपूर्ण-प्रयोगः,
जिता-प्रदेश-उदार-शासनः।

युधिष्ठिरः - न्याय, सत्य, क्षमा-प्रतीकः। निर्णये धर्मविचलनः न,
व्यक्तिगत-हानिम् अपि सहते।

श्रीकृष्णः - यथार्थवादः, कूटनीति-निपुणः, दूरदर्शी-नेता।
परिस्थिति-बोध-सर्वोत्तम-निर्णयः।

नलः - आत्मसंयमी, धर्मनिष्ठः, लोक-कल्याण-समर्पितः।

सर्वे आदर्श-राजानः एकं मूल-सिद्धान्तं मन्यन्ते: "राजा प्रजा-
हित-नियोजितः।" अयं सिद्धान्तः भारतीय-राजनीति-चिन्तन-
मूल-आधारः।

भारतीय-परम्परायां राजकस्य कोऽपि व्यक्तिगत-अधिकारः
न - सर्वे कार्याः प्रजा-कल्याणार्थे। भारतीय-राजनीति-दर्शनः
केवलं सत्ता-विजय-बल-विषये न, किन्तु नैतिकता-धर्म-
मानवता-लोक-कल्याण-संबद्धः।

आधुनिक-समये अपि एते आदर्श-राजानः प्रेरणा-स्रोतः।
लोकतान्त्रिक-व्यवस्थायां नेतृत्व-वास्तविक-अर्थः कः? न
शक्ति-प्रयोगः, किन्तु समाज-कल्याण-समर्पणम्। रघु-
उदारता, युधिष्ठिर-सत्यनिष्ठा, श्रीकृष्ण-व्यावहारिक-
बुद्धिमत्ता, नल-आत्मसंयमः - सर्वे गुणाः आदर्श-नेता-
प्रशासके वर्तमानाः।

किरातार्जुनीयस्य मन्त्रणा - धर्मः, निष्ठा, रणनीतिकसाम्यं च
भारविकृतकिरातार्जुनीयमहाकाव्ये युधिष्ठिरः
राज्यशासनकार्ये, युद्धतैयार्ये वनवासकाले च
मन्त्रणाप्रक्रियायाः आदर्शचित्रणं प्रस्तुतम् अस्ति। इदं
महाकाव्यं महाभारतस्य वनपर्वणि आधृतम् अस्ति, परन्तु
भारविहस्तेषु तत् केवलं पौराणिककथामात्रं न तिष्ठति, अपितु

राजनीतिकचिन्तनस्य गम्भीरः प्रतीकात्मको माध्यमो भवति।
भारविः अत्र राजनीतिकदर्शनं काव्यमाध्यमेन तथा प्रस्तौति
यत् सा साधारणपाठकमपि राजनीतेः सूक्ष्मपक्षैः परिचयं
करोति।

वनवासकाले युधिष्ठिरः स्वभ्रातृभिः सह मन्त्रयते यत् कस्याः
मार्गस्य अनुसरणं कर्तव्यं येन धर्मस्य रक्षा भवेत् राज्यं च पुनः
प्राप्तुं मार्गो लभ्येत। अयं जटिलः परिस्थितिः अस्ति यत्र
सिद्धान्तव्यावहारिकत्वयोः मध्ये साम्यं स्थापयितुम्
आवश्यकम् अस्ति। भारविः अत्र युधिष्ठिरं 'धर्मनिष्ठराजा' इति
रूपेण चित्रयति, परन्तु तस्य मन्त्रणासभायां भीमः, अर्जुनः
द्रौपदी च सर्वे विभिन्नदृष्टिकोणेभ्यः स्वमतं निवेदयन्ति। इयं
विविधता मन्त्रणाप्रक्रियां समृद्धां करोति।

द्रौपदी अस्मिन् सभायां क्रोधरूपा दूरदर्शिनी च राजनीतिज्ञा
इति रूपेण उद्भवति। सा प्रतिपादयति यत् अधार्मिकानां
विरुद्धं शान्तिमार्गस्य अवलम्बनं दौर्बल्यस्य प्रतीकम् अस्ति।
तस्याः मतं यत् कदाचित् दृढता शक्तेः प्रदर्शनं च आवश्यकं
भवति। भीमः बलराजनीतौ विश्वसिति युद्धपक्षे च तर्कान्
ददाति। सः मन्यते यत् क्षत्रियस्य धर्मः युद्धे भागग्रहणम्
अस्ति। अर्जुनः रणनीतिदृष्ट्या तत्त्वानां विवेचनं करोति। सः
सैन्यरणनीतिं, समयस्य पहिचानं सम्यगवसरचयनं च
बलयति। युधिष्ठिरः सर्वेषां मतानि श्रुत्वा ततः अन्तिमं निर्णयं
करोति।

अयं मन्त्रणासभा भारतीयराजनीतिदर्शनस्य
लोकतान्त्रिकसूत्राणां द्योतकः अस्ति। भारविः अत्र दर्शयति
यत् आदर्शराजा सः न भवति यः एकाधिकारवादितया निर्णयं
करोति, अपितु सः भवति यः सहविचारमार्गं स्वीकरोति।
महाकाव्ये महत्त्वपूर्णं सन्देशं दत्तम् अस्ति - "राजा मन्त्रिणां
मतेन एव राज्यं स्थिरयति" इति। इयं सिद्धान्तः
राजतान्त्रिकव्यवस्थायामपि लोकतान्त्रिकतत्त्वानां
समावेशस्य दिशि सङ्केतयति।

शिशुपालवधस्य मन्त्रणा - कूटनीतिः, व्यूहचिन्तनं, राजनैतिकप्रयोगश्च

माघकृतशिशुपालवधमहाकाव्ये मन्त्रणायाः चित्रणं पूर्णतया व्यावहारिकराजनीतिकतया सह प्रस्तुतम् अस्ति। अस्मिन् काव्ये श्रीकृष्णः केन्द्रीयनायकः अस्ति, यः कुशलराजनीतिज्ञः कूटनीतेः विशेषज्ञश्च इति रूपेण चित्रितः अस्ति। राजसूययज्ञस्य प्रसङ्गे माघः युधिष्ठिरराज्यस्य मन्त्रणाप्रक्रियां अत्यन्तं सूक्ष्मतया प्रस्तुतवान्। इयं यज्ञः केवलं धार्मिकं कार्यक्रमं न भवति, अपितु राजनीतिकशक्तिप्रदर्शनस्य साधनम् अस्ति।

राजसूययज्ञे महत्त्वपूर्णतमं प्रश्नः अयम् अस्ति यत् 'अग्रपूजा' कस्य कर्तव्या - अर्थात् कः श्रेष्ठतमः मन्त्रव्यः। एतस्यैव विषयस्य परितः मन्त्रणा केन्द्रिता अस्ति। उद्धवः, बलरामः, भीष्मः श्रीकृष्णश्च - एते सर्वे सभासदः तत्र उपस्थिताः स्वस्वमतानि च निवेदयन्ति। माघः अत्र दर्शयति यत् मन्त्रणा केवलं निर्णयग्रहणार्थं न भवति, अपितु कूटनीतिकसाम्यार्थमपि आवश्यकी भवति।

उद्धवः बुद्ध्या परिपूर्णः मन्त्री अस्ति, यः युधिष्ठिरस्य यशसः प्रतिष्ठायाः च रक्षार्थं तर्कसङ्गतं प्रस्तावं ददाति। बलरामः यथार्थवादी अस्ति भावनारहितदृष्ट्या च विचारयति। श्रीकृष्णः, यद्यपि अस्य सभायाः सदस्यः अस्ति, तथापि सर्वेभ्यः उपरि स्थितः अस्ति। सः जानाति यत् मन्त्रणा विवादस्य कारणं भवितुम् अर्हति, अतः सः कूटनीतेः आश्रयं गृह्णाति। श्रीकृष्णस्य दृष्टिः अयम् अस्ति यत् राजनीतिकनिर्णये प्रत्यक्षसङ्घर्षात् विरम्य परोक्षमार्गैः स्वलक्ष्यं प्राप्तुं शक्यते।

माघस्य मन्त्रणासभा भारवेः पूर्णतया भिन्ना अस्ति। यत्र भारविः मन्त्रणां धर्मविवेके आधारयति, तत्र माघः तां कूटनीतिविवेके आधारयति। शिशुपालवधस्य मन्त्रणासभायां धर्मराज्यस्य आदर्शः प्रमुखः न भवति, अपितु राजनैतिकसंवेदनशीलता, कूटनीतिः सत्तासाम्यं च प्रधानविषयाः सन्ति। श्रीकृष्णः अस्मिन् मन्त्रणासभायां राजनैतिकसाम्यस्य सर्वोत्तमः उदाहरणः अस्ति। सः युधिष्ठिरस्य हितार्थं प्रयतते, परन्तु

शिशुपालस्य अपमाननं धर्मसङ्गतं हरयति। तस्य निर्णयः व्यावहारिकदृष्ट्या अत्यन्तं तार्किकः अस्ति।

माघस्य प्रयोगः अत्यन्तं सोद्देश्यः अस्ति। सः दर्शयति यत् मन्त्रणा केवलं धर्मे आधारिता न भवितुम् अर्हति, अपितु परिस्थितिसापेक्षनिर्णयग्रहणम् आवश्यकम् अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये कौटिल्यस्य षाड्गुण्यनीतिः - सन्धिः, विग्रहः, यानं, आसनं, द्वैधभावः संश्रयश्च - प्रत्यक्षतः दृश्यते। श्रीकृष्णः राजनैतिकदृष्ट्या सन्धेः (शान्तेः) विग्रहस्य (युद्धस्य) च मध्ये मध्यस्थमार्गं स्वीकरोति। इदं दर्शयति यत् कुशलः राजनीतिज्ञः सर्वान् विकल्पान् अवगच्छति परिस्थित्यनुसारं च सम्यक् चयनं करोति।

तुलनात्मकी दृष्टिः - भारविः - माघः

किरातार्जुनीयशिशुपालवधयोः मन्त्रणाप्रक्रियायाः तुलनात् भारतीयराजनीतिदर्शनस्य समृद्धिः विविधता च ज्ञायते। उभयोः काव्ययोः मन्त्रणा भिन्नतया प्रस्तुता अस्ति, या राजनीतिकनिर्णयग्रहणस्य विभिन्नदृष्टिकोणान् दर्शयति।

तुलनात्मकसारणी

तत्त्वम्	किरातार्जुनीयम् (भारविः)	शिशुपालवधम् (माघः)
उद्देश्यम्	धर्मरक्षणं, राज्यपुनःप्राप्तिः	राज्यस्थैर्यं, कूटनीतिकन्यायः
नेतृत्वम्	युधिष्ठिरः - धर्माधिष्ठितराजा	श्रीकृष्णः - व्यावहारिकनीतिज्ञः
मन्त्रिपरिषद्	भ्रातरः, द्रौपदी च - पारिवारिकं, नैतिकम्	उद्धवः, बलरामः, कृष्णः - कूटनीतिकम्
मुख्यनीतिः	धर्मनीतिः, आत्मनीतिः	षाड्गुण्यनीतिः, व्यूहनीतिः
मन्त्रणास्वरूपम्	आन्तरिकं, भावप्रधानं, दार्शनिकम्	बाह्यं, तर्कप्रधानं, व्यावहारिकम्
निर्णयप्रक्रिया	सर्वसम्मत्या आधारिता	राजनैतिकसंवेदनशीलतया आधारिता
परिणामः	अर्जुनस्य तपोयात्रा -	शिशुपालवधः - तात्कालिकसुविधा

	दीर्घकालीन लाभः	
काव्यशैली	भावनात्मकं, दार्शनिकं, आदर्शवादि	तकनीकिकं, व्यावहारिकं, यथार्थवादि
राजनीतिकस न्देशः	"धर्म एव राज्यस्य आधारः"	"राज्यस्थैर्यार्थं नीतिः आवश्यकः"

भारविकृतकिरातार्जुनीये मन्त्रणायाः केन्द्रबिन्दुः "धर्मः" अस्ति। युधिष्ठिरः सर्वेषां मतानि श्रुत्वा धर्मस्य आधारेण निर्णयं करोति। तस्य निर्णयस्य उद्देश्यं केवलं राज्यपुनःप्राप्तिः न अस्ति, अपि तु इदं सुनिश्चितं कर्तुं यत् यस्मिन् मार्गे सः चरति, सा धर्मसङ्गता भवेत्। माघकृतशिशुपालवधे मन्त्रणायाः केन्द्रबिन्दुः "नीतिः" अस्ति। कृष्णस्य नीतिः कौटिल्येन निर्धारितसिद्धान्तेषु आधारितः अस्ति, यत्र प्रत्येका निर्णयः समयस्य, स्थानस्य, अवसरस्य कूटनीतेश्च आधारेण गृह्यते।

भारविमन्त्रणाप्रक्रिया आन्तरिका अस्ति। सा वनवासकाले, परिवारस्य मध्ये, गोपनीयातावरणे भवति। अस्मिन् भावानां गाम्भीर्यम् अस्ति, दार्शनिकचिन्तनम् अस्ति। माघस्य मन्त्रणाप्रक्रिया बाह्या अस्ति, जनानां समक्षं भवति, राजसूययज्ञस्य अवसरे। सा अधिकं तकनीकिका अस्ति, अधिकं सार्वजनिका च अस्ति। भारवौ निर्णयप्रक्रिया सर्वसम्मत्या आधारिता अस्ति, यत्र सर्वेषां वचनानि श्रूयन्ते ततः च समन्विता निर्णयः क्रियते। माघे निर्णयप्रक्रिया राजनैतिकसंवेदनशीलतया आधारिता अस्ति, यत्र राजनीतिज्ञः स्वबुद्धिमत्तया सम्यक्समये सम्यक्निर्णयं करोति।

भारविकाव्ये स्त्रीवाणी महत्त्वपूर्णः अस्ति। द्रौपद्याः भाषणं केवलं व्यक्तिगतक्षोभः न भवति, अपितु सा समाजे महिलानां दृष्टिकोणस्य प्रतिनिधित्वं करोति। भारविः दर्शयति यत् नीतिनिर्णये महिलानां दृष्टिकोणोऽपि तथैव महत्त्वपूर्णः अस्ति। माघकाव्ये मन्त्रणासभायां सैद्धान्तिकराजनीतिविज्ञानिनः सन्ति – कृष्णः, उद्धवः बलरामश्च। अत्र पारिवारिकभावानां अपेक्षया राजनीतिकसिद्धान्तेभ्यः अधिकं महत्त्वं दीयते। भारविः नैतिकसामाजिकपरिप्रेक्ष्यं स्थापयति, यतः माघः राजनैतिकसंवैधानिकपरिप्रेक्ष्यं स्थापयति।

III. षाड्गुण्य-नीतेः सैद्धान्तिक-व्यावहारिक-पक्षयोः तुलना।

भारतीयराजनीतिशास्त्रस्य परम्परायां "षाड्गुण्यनीतिः" अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा मौलिका च सिद्धान्तः मन्यते। अयं नीतिः केवलं राजनीतिका सिद्धान्तः न भवति, अपितु सा राज्यसञ्चालनस्य मूलाधारः अस्ति। कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे अयं नीतिः स्पष्टरूपेण प्रतिपादिता अस्ति, यत्र राज्ञः शत्रोः, मित्रस्य निष्पक्षराज्यानां च सह व्यवहारार्थं षट् गुणानां वर्णनं कृतम् अस्ति। एताः षट् गुणाः सन्ति – सन्धिः, विग्रहः, आसनम्, यानम्, द्वैधभावः संश्रयश्च। कौटिल्यः स्पष्टं निर्देशं दत्तवान् यत् "राजा नित्यं षाड्गुण्यं विचिन्त्य प्रवर्तते" इति – अर्थात् राजा सर्वदा एताः षट् गुणाः विचार्य एव कार्यं कर्तव्यम्। अयं नीतिः केवलं सैद्धान्तिकं विचारं न भवति, अपितु व्यावहारिकराजनीतौ अपि समानरूपेण उपयोगिनी अस्ति। संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायामपि एतस्याः षाड्गुण्यनीतेः विभिन्नरूपेषु प्रकाशितम् अस्ति। विशेषतः रघुवंशे, किरातार्जुनीये, शिशुपालवधे नैषधीयचरिते च इति महाकाव्येषु अयं नीतिः सैद्धान्तिकव्यावहारिकयोः उभयोः पक्षयोः एकं स्पष्टं रूपं धारयति।

रघुवंशे सन्धि-विग्रहस्य साम्यम्

कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्ये षाड्गुण्यनीतेः सैद्धान्तिकं रूपं व्यावहारिकरूपेण परिवर्तितम् अस्ति। रघुः, अजः दिलीपश्च इति राजानः सर्वे धर्माधारितराजनीतेः पालनं कुर्वन्ति, परन्तु तत्सह राजनैतिकव्यवहारं समयानुसारं कुशलतापूर्वकं सञ्चालयन्ति। रघुः यदा दिग्विजयाय निर्गच्छति, तदा सः स्वशत्रून् पूर्णतया न नाशयति। तस्य स्थाने, सः सन्धिं स्थापयति शत्रून् मित्रान् च करोति। एतेन नीत्या तस्य राज्यशक्तौ वृद्धिः भवति यतः सन्धिमाध्यमेन प्राप्तः मित्रः भविष्ये अधिकं विश्वसनीयः भवति।

दिलीपोऽपि एतस्यैव सिद्धान्तस्य अनुसरणं करोति, यदा सः वदति यत् "सन्धिः एव शक्तेः कारणम्" इति। तस्य शासनं धर्मे

आधारितम् अस्ति, परन्तु तत्सह व्यावहारिकमपि अस्ति। कालिदासदृष्ट्या, रघुवंशीयाः राजानः कौटिल्यस्य "मध्यममार्गस्य" अनुसरणं कुर्वन्ति – यत्र धर्मनीति उभे अपि संयुज्य राज्यसञ्चालनं क्रियते। रघुवंशे वयं सन्धिविग्रहयोः उभयोः उदाहरणानि प्राप्नुमः, परन्तु उभे अपि राज्यरक्षणार्थं जनकल्याणार्थं च कृते भवतः।

शिशुपालवधे द्वैधभावः संश्रयश्च

माघस्य शिशुपालवधमहाकाव्ये श्रीकृष्णः षाड्गुण्यनीतेः अत्यन्तं व्यावहारिकं रूपं प्रदर्शयति। राजसूययज्ञस्य अवसरे, श्रीकृष्णः द्वैधभावं स्वीकरोति – एकस्मिन् पार्श्वे धर्मराजस्य सहायकरूपेण कार्यं करोति, द्वितीये पार्श्वे कौरवान् प्रति सावधानः तिष्ठति। इदं द्वैधभावस्य क्लासिकम् उदाहरणम् अस्ति।

श्रीकृष्णः शिशुपालवधं केवलं व्यक्तिगतशत्रुतया न करोति, अपितु धर्मस्थापनार्थं करोति। अतः तस्य इदं कार्यं केवलं "विग्रहः" न भवति, अपितु "द्वैधभावः" अस्ति – अर्थात् एकस्मिन् पार्श्वे धर्मराजेन सह मैत्री, द्वितीये पार्श्वे शिशुपालस्य विरुद्धं दृढता। इदं परिष्कृतः राजनीतिः अस्ति यत्र प्रत्येकस्य कार्यस्य स्वतर्कः अस्ति।

माघः अत्र अपि दर्शयति यत् श्रीकृष्णः कथं "संश्रय" नीतिं व्युत्क्रामयति। सामान्यतः संश्रयस्य अर्थः कस्यचित् बलवतः अधीनं भवितुम् अस्ति, परन्तु श्रीकृष्णः सुनिश्चितं करोति यत् युधिष्ठिरराज्यं बलवत् तिष्ठेत्। एवं प्रकारेण, सः संश्रयं एकपार्श्विकं न कृत्वा परस्परलाभकारीसम्बन्धं निर्माति। श्रीकृष्णस्य नीतिः कौटिल्यसिद्धान्तानां परिपक्वतमं व्यावहारिकतमं च रूपम् अस्ति।

नैषधीयचरिते सन्धिनीतिसंश्रयाः

श्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते नलः षाड्गुण्यनीतेः अन्तर्गतं सन्धिसंश्रययोः सूक्ष्मं रूपं प्रदर्शयति। यदा नलः अक्षक्रीडायां पराजितः भवति, तदा सः गुप्तं सन्धिं स्वीकरोति। सः

ऋतुपर्णस्य शरणं गच्छति, यत् संश्रयस्य उदाहरणम् अस्ति। परन्तु अयं संश्रयः पराधीनता न भवति, अपितु सामयिकः नीतिः अस्ति।

नलः अत्र अवगच्छति यत् यदा बलं नास्ति, तदा बलवतः साहाय्यस्य स्वीकारः एव बुद्धिमत्ता अस्ति। परन्तु तत्सह, नलः स्वगतिमां रक्षति ऋतुपर्णस्य सारथिरूपेण कार्यं कुर्वन् स्वयोग्यतायाः प्रदर्शनं च करोति। अयं नीतिः व्यावहारिकदृष्ट्या अत्यन्तम् आधुनिकः अस्ति। नलः कौटिल्यसिद्धान्तान् अवगच्छति परिस्थित्यनुसारं च सन्धिविग्रहयोः मध्ये सम्यग्मार्गं प्राप्नोति। एवं प्रकारेण, नैषधीयचरिते वयं तादृशस्य नायकस्य चित्रं प्राप्नुमः यः व्यावहारिकनीतिं नैतिकतया सह योजयति।

IV. सैद्धान्तिकव्यावहारिकपक्षयोः तुलना

यदि वयं सैद्धान्तिकं षाड्गुण्यनीतिं (कौटिल्येन प्रतिपादितम्) व्यावहारिकं रूपं (महाकाव्येषु) च तुलयामः, तदा अस्माभिः अनेके महत्त्वपूर्णाः भेदाः दृश्यन्ते।

तुलनात्मकसारणी

गुणः	सैद्धान्तिकदृष्टिः (कौटिल्यः)	व्यावहारिकदृष्टिः (महाकाव्यम्)
सन्धिः	दुर्बलराज्ञा बलवत्ताराज्ञा सह मैत्री	रघुः शत्रु मित्रे परिवर्तयति (रघुवंशम्)
विग्रहः	शक्तिसम्पन्नराज्ञा आक्रमणम्	श्रीकृष्णः शिशुपालवधं करोति (शिशुपालवधम्)
आसनम्	प्रतीक्षा यदा समयः अनुकूलः न भवति	युधिष्ठिरः वनवासे शान्तः तिष्ठति (किरातार्जुनीयम्)
यानम्	प्रस्थानं गमनं वा	अर्जुनः तपस्याय हिमालयं गच्छति (किरातार्जुनीयम्)
द्वैधभावः	उभयोः राजनयोः संयोजनम्	श्रीकृष्णः उभयपक्षाभ्यां सह कार्यं करोति (शिशुपालवधम्)

संश्रयः	शक्तिमत्राज्ञः शरणम्	नलः ऋतुपर्णस्य शरणं गच्छति (नैषधीयचरितम्)
प्रमुखाधारः	शक्तिः तर्कश्च	धर्मः नैतिकता च
निर्णयस्य कसौटी	परिणामः सफलता च	धर्मः न्यायश्च
कालस्य भूमिका	निर्धारककारकः	सहायककारकः

कौटिल्यसिद्धान्तेषु शक्तेः प्राधान्यम् अस्ति, यतः महाकाव्येषु धर्मस्य नैतिकतायाश्च। कौटिल्याय, षाड्गुण्यनीतिः तार्किकः प्रणाली अस्ति यत्र प्रत्येकगुणस्य उपयोगः गणनायाः आधारेण क्रियते। महाकाव्यकविभ्यः, अयं नीतिः जीवन्ता दर्शनम् अस्ति यत्र प्रत्येकस्मिन् निर्णये मानवीयमूल्यानां समावेशः भवति।

V. नीतिशास्त्रीयसमीक्षा – धर्म एव नीति

भारतीयदृष्ट्या नीतिः केवलं कूटनीतिः न भवति, अपितु सा धर्मे आधारिता व्यवहारः अस्ति। अतः षाड्गुण्यनीतेः प्रयोगः धर्मेण नियन्त्रिता भवति। कौटिल्यस्य यथार्थवादं कालिदासः धर्मेण सह साम्यं स्थापितवान्। यत्र कौटिल्यः केवलं शक्तौ बलं ददाति, तत्र कविः मानवतायाः मूलभावं योजयति। रघुः केवलं सन्धिं न करोति, अपितु शत्रोः मानस्य रक्षणमपि करोति। कृष्णः युद्धं करोति, परन्तु धर्मरक्षणार्थम्। नलः संश्रयं स्वीकरोति, परन्तु स्वात्मोद्धारार्थम्। एवं प्रकारेण, षाड्गुण्यनीतेः व्यावहारिकपक्षः महाकाव्येषु अधिकं मानवीयं, नैतिकं सौम्यं च रूपं धारयति। इदं दर्शयति यत् भारतीयराजनीतिचिन्तने राजनीतिककुशलता नैतिकता च सहैव गच्छतः।

VI. धर्म-नीति-कूटनीत्योः सामञ्जस्य-विषये कवीनां दृष्टिकोणाः।

भारतीयराजनीतिचिन्तनपरम्परायाः महत्तमः विशेषता अयम् अस्ति यत् अस्मिन् एकस्मिन् एव समये बहूनि

परस्परविरोधाभासानि सिद्धान्तानि समन्वीयन्ते। एतेषु सिद्धान्तेषु धर्मः, नीतिः कूटनीतिश्च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः सन्ति। भारतीयराजनीतिदर्शनस्य मूलाधारः धर्मः अस्ति, परन्तु केवलं धर्मेण एव राज्यसञ्चालनं सम्भवं न भवति। नीतेः अर्थः व्यावहारिकराजनीतिः अस्ति कूटनीतेः अर्थः कूटिलः चतुरो वा राजनीतिः अस्ति। एतानि त्रीणि तत्त्वानि परस्परं सम्बद्धानि सन्ति परस्परपूरकाणि च सन्ति। यथा मानवशरीरे प्राणस्य, रक्तस्य बुद्धेश्च महत्त्वम् अस्ति, तथैव राज्यसञ्चालने धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च महत्त्वम् अस्ति। धर्मं विना राज्यम् अस्थिरं भवति, नीतिं विना धर्मः दुर्बलः असहायश्च भवति, कूटनीतिं विना च राज्यस्य शासनम् अपूर्णं तिष्ठति।

संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां महान्तः कवयः एतेषां त्रयाणां तत्त्वानां समन्वयम् अत्यन्तं कौशलपूर्वकं प्रस्तुवन्ति। विशेषतः कालिदासः रघुवंशे, भारविः किरातार्जुनीये, माघः शिशुपालवधे, श्रीहर्षश्च नैषधीयचरिते धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च त्रिसूत्रं साहित्यिकरूपेण उद्घाटितवन्तः। एतेषां कवीनां दृष्ट्या धर्मः राजकार्यस्य आत्मा अस्ति, नीतिः तस्य व्यावहारिकः शक्तिः अस्ति, कूटनीतिः च तस्य यथार्थवादी बुद्धिः अस्ति। प्रत्येकः कविः एतेषां त्रयाणां समन्वयं स्वस्वप्रकारेण करोति, येन राजनीतेः व्यापकं सम्पूर्णं च चित्रम् उद्भवति। एते कवयः दर्शयन्ति यत् सत्यः सफलश्च राजा सः भवति यः धर्मं ध्यात्वा नीतिं स्वीकरोति आवश्यकतायां प्राप्तायां कूटनीतेः आश्रयमपि गृह्णाति।

कालिदासस्य दृष्टिः – धर्माधारितराजनीतिः

कालिदासः रघुवंशमहाकाव्ये धर्मं राजनीतेः केन्द्रे स्थापयति। तस्य दृष्ट्या धर्म एव राजनैतिकनिर्णयानां मूलाधारः अस्ति। दिलीपः, रघुः, अजः रामश्च – एते सर्वे राजानः राजधर्मस्य आदर्शरूपेण चित्रिताः सन्ति। कालिदासः प्रसिद्धां श्लोकं लिखति: "प्रजासुखे सुखं राज्ञः, प्रजानां च हिते हितम्" इति – अर्थात् प्रजायाः सुखे एव राज्ञः सुखम् अस्ति, प्रजानां हिते एव

राज्ञः हितम् अस्ति। इयं श्लोकः धर्मनीत्योः सामञ्जस्यस्य मूर्तरूपम् अस्ति।

कालिदासः दर्शयति यत् रघुः न केवलं युद्धे पराक्रमी अस्ति, अपितु विजयस्य अनन्तरमपि सः विनम्रः तिष्ठति। तस्य शासनं धर्मे आधारितम् अस्ति, परन्तु तत्सह व्यावहारिकनीत्या युक्तमपि अस्ति। कालिदासस्य दृष्ट्या आदर्शराजा सः भवति यः धर्मं नीत्या सह संयोजयति। उदाहरणार्थं, रघुः यदा कस्यचित् शत्रोः जयं करोति, तदापि सः शत्रोः प्रति करुणां न विस्मरति। सः धर्मस्य सीमां न लङ्घयति, अपितु धर्मस्य माध्यमेन एव शासनं स्थापयति। इदं धर्मकूटनीत्योः मध्ये अद्भुतं साम्यम् अस्ति।

कालिदासस्य राजधर्मस्य अवधारणा केवलं नैतिकदर्शनं न भवति, अपितु सा व्यवहारदृष्ट्याऽपि स्थिरः नीतिः अस्ति। सः नीतिं धर्मस्य अनिवार्यं साधनं मन्यते। कौटिल्यस्य यथार्थवादिनीतिं कालिदासः नैतिकं रूपं ददाति। अतः कालिदासस्य दृष्ट्या, धर्मः शासनस्य आत्मा अस्ति, नीतिः तस्य मार्गः अस्ति, कूटनीतिः च तस्य कवचम् अस्ति। कालिदासस्य काव्ये वयं तादृशस्य राज्ञः चित्रं प्राप्नुमः यः आदर्शवादी अपि अस्ति व्यावहारिकश्चापि अस्ति।

भारविस्य दृष्टिः – धर्मनीतेः व्यावहारिकं परिणामः

भारविः किरातार्जुनीयमहाकाव्ये धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च तत्त्वानां व्यावहारिकं साम्यं प्रदर्शितवान्। तस्य मुख्यनायकः युधिष्ठिरः धर्मराजः अस्ति, परन्तु सः केवलं धार्मिकभावैः एव सञ्चालितः न भवति। वनवासकाले यदा युधिष्ठिरः स्वभ्रातृभिः सह मन्त्रयते यत् किं युद्धं कर्तव्यम् अथवा न, तदा अयं मन्त्रणा धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च त्रिकोणस्य समरसतां प्रदर्शयति।

भीमः बलस्य नीतौ विश्वसिति, द्रौपदी प्रतिशोधस्य वार्ता कथयति, अर्जुनः रणनीतेः विषये चिन्तयति, परन्तु युधिष्ठिरः भिन्ने एव स्थाने अस्ति। सः धर्मस्य प्रति प्रतिबद्धः अस्ति। परन्तु अन्तिमा निर्णया यां युधिष्ठिरः करोति, सा इयम् अस्ति यत् धर्मः न त्यक्तव्यः, नीतिः न विस्मर्तव्या, कूटनीतिः च न उपेक्षणीया।

इयं निर्णया भारविना समीकृतधर्मनीतिकूटनीत्योः एकीकृतमूल्यं प्रदर्शयति।

भारविः कौटिल्यसिद्धान्तं "राजा बुद्धिमान्व्यक्तिवत् धर्मं नीत्या सह संयोजयेत्" इति रूपेण काव्यात्मकं प्रतिरूपं निर्माति। युधिष्ठिरः तर्कं, परिस्थितिं समयं च ध्यात्वा स्वकार्यं सञ्चालयति – न तु जल्दबाज्यां कार्यं करोति, न च अनावश्यकं विलम्बं करोति। अर्जुनस्य हिमालययात्रा धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च फलस्वरूपम् अस्ति। अर्जुनः तपस्यां करोति (या धर्मः अस्ति), रणनीतिं शिक्षते (यः नीतिः अस्ति), दैवीयं बलं च प्राप्नोति (यः कूटनीतिः अस्ति)। एतान् सर्वान् सह साम्यं स्थापयित्वा अर्जुनः स्वलक्ष्यं प्राप्नोति।

भारविः धर्मं स्थायिनं मन्यते, नीतिं परिवर्तनशीलं, कूटनीतिं च साधनरूपेण पश्यति। तस्य काव्ये धर्मः दिशानिर्देशकरूपेण कार्यं करोति, परन्तु व्यावहारिकं कार्यं कूटनीतिः निर्धारयति। भारविः प्रतिपादयति यत् "राज्ञा धर्मं स्वाधारं कृत्वा नीतिकूटनीत्योः माध्यमेन लोकहितस्य कार्यं कर्तव्यम्" इति। इयं दृष्टिः व्यावहारिकराजनीतेः मार्गं प्रददाति या आदर्शयथार्थयोः उभयोः साम्यं करोति।

माघस्य दृष्टिः – कूटनीतिः एव धर्मनीतेः यथार्थरूपम्

माघस्य शिशुपालवधमहाकाव्यं राजनैतिककूटनीतेः शिखरे प्राप्तस्य उदाहरणवत् अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये श्रीकृष्णः आदर्शराजनीतिज्ञरूपेण प्रस्तुतः अस्ति। राजसूययज्ञस्य अवसरे "अग्रपूजायाः" सम्बन्धे या विवादः उत्पद्यते, तस्यां कृष्णः धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च त्रयाणाम् एकां सम्पूर्णं संयोजनं प्रदर्शयति।

युधिष्ठिरः धर्मराजः अस्ति सः च आदर्शस्य पालनं कर्तुम् इच्छति। परन्तु श्रीकृष्णः व्यावहारिकजगति दृढतया तिष्ठति। सः निर्णयं तर्केण, परिस्थित्या धर्मसाम्येन च विचार्य गृह्णाति। अयं घटना दर्शयति यत् धर्मः केवलं नियमरूपेण न, अपितु निर्णयप्रक्रियायां व्यावहारिकसाम्यरूपेण द्रष्टव्यः।

माघस्य दृष्ट्या, धर्मः शासनस्य मूल्याधारः अस्ति, नीतिः व्यवहारस्य दिशा अस्ति, कूटनीतिः च कार्यसम्पादनस्य शक्तिः अस्ति। कृष्णः युधिष्ठिरस्य धार्मिकभावस्य समर्थनं करोति, परन्तु तत्सह सः शिशुपालवधं धर्मस्थापनार्थम् आवश्यकं मन्यते। अतः प्रदर्श्यते यत् कूटनीतिः धर्मस्य विरोधी न भवति, अपितु तस्य सहायकः भवति।

माघः कौटिल्यस्य "उपायचतुष्टयम्" (साम, दानं, दण्डः भेदश्च) काव्यात्मकरूपेण प्रयुङ्क्ते। कृष्णः प्रथमं सन्धेः प्रयासं करोति (साम – शान्तिपूर्णसमझौता), परन्तु यदा तत् विफलं भवति, तदा सः शिशुपालं दण्डयति। अयं कूटनीतिः धर्मनीत्या सह समन्वितः अस्ति – धर्मरक्षणार्थं नीतिः आवश्यकः अस्ति, नीतेः कार्यान्वयनार्थं च कूटनीतिः अनिवार्यः अस्ति। माघः दर्शयति यत् राजनीतिज्ञेन कठिनपरिस्थितिषु स्वस्थितिः अवगन्तव्या तदनुसारं च निर्णयः ग्रहीतव्यः।

श्रीहर्षस्य दृष्टिः – मानवधर्मनीतिसंवेदनायाः समरसता
श्रीहर्षः नैषधीयचरिते धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च विषये भावनात्मकं मानवीयं च दृष्टिं प्रस्तुतवान्। नलः केवलं धर्मनिष्ठः

राजा न भवति, अपितु संवेदनशीलः राजनैतिकः व्यक्तित्वः भवति। यदा नलः द्यूतक्रीडायां पराजितः भवति, तदापि सः अधर्मस्य मार्गं न स्वीकरोति। परन्तु परिस्थित्यनुसारं, सः कूटनीतिदृष्ट्या ऋतुपर्णस्य शरणं स्वीकरोति।

श्रीहर्षस्य दृष्ट्या, धर्मः मनुष्याय स्वैर्यं ददाति, नीतिः व्यावहारिकं मार्गं दर्शयति, कूटनीतिः च समस्यानां समाधानं प्रयच्छति। नलः त्रयाणाम् एकां सम्यक्संयोजनं करोति – धर्मं न त्यक्त्वा, नीत्या स्वस्थितेः रक्षणं कुर्वन्, कूटनीत्या च अवसरं पुनः प्राप्तुं प्रयत्नं कुर्वन्।

श्रीहर्षः धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च सम्बन्धं भावनात्मकनैतिकपरिप्रेक्ष्ये स्थापयति। तस्य मते, "राजनीतिः केवलं राज्यात् सम्बद्धः न भवति, अपितु सः मानवजीवनात् सम्बद्धः भवति" इति। अतः धर्मः आत्मा अस्ति, नीतिः बुद्धिः अस्ति, कूटनीतिः च प्राणशक्तिः अस्ति। श्रीहर्षस्य काव्ये वयं तादृशस्य राज्ञः चित्रं प्राप्नुमः यः स्वनिर्णयेषु मानवीयभावानामपि महत्त्वं ददाति।

कवीनां दृष्टिकोणस्य तुलनात्मकं विश्लेषणम् तुलनात्मकसारणी

कविः	धर्मस्य भूमिका	नीतेः स्वरूपम्	कूटनीतेः प्रयोजनम्	समन्वयदृष्टिः
कालिदासः	धर्मः शासनस्य केन्द्रम् अस्ति	नीतिः = नैतिकशासनव्यवस्था	कूटनीतिः = साम्यस्य साधनम्	आदर्शराजनीतिः
भारविः	धर्मः = आदर्शमूल्यम्	नीतिः = व्यावहारिकदिशा	कूटनीतिः = रणनीतिकशक्तिः	व्यावहारिकराजनीतिः
माघः	धर्मः = आधारस्तम्भः	नीतिः = निर्णयप्रक्रिया	कूटनीतिः = व्यावहारिकसत्यम्	यथार्थराजनीतिः
श्रीहर्षः	धर्मः = मानवीयसंवेदना	नीतिः = नैतिकबुद्धिः	कूटनीतिः = जीवनकौशलम्	मानवीयराजनीतिः

एते चत्वारः कवयः धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च त्रिपुटं परस्परपूरकरूपेण मन्यन्ते। कालिदासः धर्मं प्रधानं कृत्वा नीत्या तस्य व्यावहारिकं रूपं ददाति। भारविः धर्मं नीतेः आधारं मन्यते, यतः माघः नीतिं धर्मस्य साधनं मन्यते। श्रीहर्षः

कूटनीतिं जीवनस्य स्वाभाविकम् अङ्गं मन्यते। एताः विभिन्नाः दृष्टयः राजनीतेः व्यापकं गम्भीरं च बोधं प्रयच्छन्ति।

धर्म-नीति-कूटनीत्योः सामञ्जस्यम् – भारतीयदृष्टिः

भारतीयचिन्तनपरम्परायां "धर्म" शब्दस्य अर्थः अत्यन्तं व्यापकः अस्ति। अस्य अन्तर्गतं न्यायः, करुणा, नीतिः सामाजिकसाम्यं च सर्वं किमपि आयाति। अतः धर्मनीतिं विरोधिनौ न स्तः, अपितु परस्परपूरकौ स्तः। कौटिल्योऽपि स्पष्टीकरोति यत् "धर्मस्य, अर्थस्य, कामस्य मोक्षस्य च साधनं नीतिः एव" इति। अस्य आशयः अयम् अस्ति यत् नीतिः धर्मस्य व्यावहारिकं प्रतिरूपम् अस्ति, कूटनीतिः च अस्य संरक्षकशक्तिः अस्ति।

भारतीयराजनीतिदर्शनानुसारं, धर्मं विना शासनम् अस्थिरं भवति यतः तत् नैतिकं आधारं नश्यति। नीतिं विना धर्मः निर्बलः भवति यतः तस्य समीपे व्यावहारिकं कार्यं कर्तुं क्षमता न भवति। कूटनीतिं विना राज्यं सम्यक् न चलितुं शक्नोति यतः जटिलपरिस्थितिषु दूरदर्शिनीर्णयग्रहणस्य आवश्यकता भवति। महाकाव्यानां कवयः दर्शयन्ति यत्:

धर्मं विना शासनम् अस्थिरम् अस्ति – यतः यदि राज्ञः निर्णयस्य किमपि नैतिकं आधारं नास्ति, तदा प्रजायै विश्वासः न भवितुम् अर्हति।

नीतिं विना धर्मः निर्बलः अस्ति – यतः यदि नीतेः किमपि व्यावहारिकं रूपं नास्ति, तदा सः केवलम् आदर्शः एव तिष्ठति। कूटनीतिं विना राज्यं न चलितुं शक्नोति – यतः व्यावहारिकजगति सर्वदा तादृशाः परिस्थितयः आगच्छन्ति यत्र सरलमार्गस्य स्थाने रणनीतिकचिन्तनस्य आवश्यकता भवति।

एतेषां त्रयाणाम् एव समन्वयः सुखदस्य, स्थिरस्य समृद्धस्य च राज्यस्य नींव अस्ति। महाकाव्यकवयः अपि दर्शयन्ति यत् वास्तविकः सफलश्च राजा सः भवति यः धर्मं न विस्मरति, नीतेः सम्यक्प्रयोगं करोति, आवश्यकतायां प्राप्तायां कूटनीतेः आश्रयमपि गृह्णाति।

भारतीयराजनीतिदर्शनस्य विशेषता

भारतीयराजनीतिदर्शनस्य महत्तमः विशेषता अयम् अस्ति यत् सा द्वन्द्वान् न समाप्यति, अपितु तान् समन्वयति। धर्मकूटनीतिं विरोधिनौ मन्तुं स्थाने, भारतीयचिन्तनम् एतयोः उभयोः साम्यं करोति। राजनीतिः केवलं शक्तेः क्रीडा न भवति, न च सः केवलं नैतिकतायाः पूजा भवति। सः उभयोः एकः जटिलः क्रीडा अस्ति यत्र राज्ञा प्रतिसमयं उभयोः स्मरणं कर्तव्यम्।

कालिदासः, भारविः, माघः श्रीहर्षश्च चत्वारः कवयः स्वस्वप्रकारेण दर्शयन्ति यत् आदर्शः राजा सः भवति यः धर्मं स्वमार्गदर्शकं करोति, नीतिं स्वसाधनं करोति, कूटनीतिं च स्वबुद्धेः प्रयोगं करोति। अनेन समन्वयेन विना कोऽपि राज्यं दीर्घस्थायि न भवितुम् अर्हति। महाकाव्यसाहित्यस्य पठनात् इयं सन्देशः स्पष्टा भवति यत् भारतीयराजनीतिदर्शनं व्यावहारिकतायाः उपरि न भवति, परन्तु नैतिकतामपि पूर्णतया न विस्मरति।

कालिदासः – धर्माधारितः आदर्शराजनीतिः

कालिदासः, गुप्तयुगस्य प्रमुखः कविः, धर्मप्रधानराजनीतिचिन्तनस्य प्रतिनिधिः अस्ति। तस्य रघुवंशमहाकाव्यं न केवलं काव्यकलायाः उत्कृष्टं नमूनम् अस्ति, अपितु शासनदर्शनस्य सुसङ्गतं प्रतिरूपमपि अस्ति। कालिदासस्य मतानुसारं, राजा देवतायाः समानः अस्ति प्रजा च तस्य सन्तानस्य समाना अस्ति। तस्य शासनस्य मूलाधारः धर्मः अस्ति। सः स्वप्रसिद्धायां श्लोकायां लिखति: "प्रजासुखे सुखं राज्ञः, प्रजानां च हिते हितम्" इति – अर्थात् प्रजायाः सुखे एव राज्ञः सुखम् अस्ति प्रजानां हिते एव राज्ञः हितम् अस्ति। इयं श्लोकः कालिदासस्य राजनैतिकतत्त्वदर्शनस्य मूलसारः अस्ति।

रघुवंशे चित्रिताः राजानः – दिलीपः, रघुः, अजः रामश्च – सर्वे धर्मपालने परायणाः सन्ति। ते प्रजायाः हितार्थं राज्यं धारयन्ति। तेषां शासनं धर्मराज्यरूपेण स्थापितम् अस्ति। कालिदासस्य दृष्ट्या कतिचन मूलसिद्धान्ताः सन्ति: प्रथमा, राजा प्रजायाः

हितार्थं स्वसुखं त्यजेत्। द्वितीया, राज्यं केवलं शक्तेः अधिकारस्य वा साधनं न भवति, अपितु तत् एका दायित्वम् अस्ति। तृतीया, युद्धस्य प्रयोजनं धर्मरक्षणं भवेत्, न तु केवलं विजयार्थम्। एवं प्रकारेण, कालिदासः धर्मस्य, नीतेः, करुणायाः दायित्वस्य च समन्वयेन "आदर्शराजनीतिं" प्रतिपादयति।

कालिदासस्य राजनैतिकदृष्टिः कौटिल्यस्य यथार्थवादस्य विपरीता न अस्ति, अपितु तस्य नैतिकरूपान्तरणम् अस्ति। कौटिल्यः यदि शक्तेः सिद्धान्तान् प्रतिपादितवान्, तदा कालिदासः तान् एव सिद्धान्तान् नैतिकतया सह मिलयित्वा सुसङ्गतं व्यवस्थां निर्मितवान्। गुप्तराजवंशस्य शक्तेः स्थैर्यस्य च अस्मिन् युगे, कालिदासाय तादृशं धर्मराज्यं प्रस्तोतुं सम्भवं प्रतिभातम् आसीत् यत्र आदर्शयथार्थतयोः उभयोः सहैव गमनं सम्भवम् आसीत्।

भारविः – धर्मनीतिसाम्ये आधारितराजनीतिः

भारविः, कालिदासस्य पश्चात्युगे, किरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य माध्यमेन अधिकं यथार्थवादिनं दृष्टिं प्रस्तौति। तस्य युगः "राजनीतिकसङ्घर्षस्य युगः" आसीत्, यत्र धर्मसङ्ग्रामः शक्तिसङ्घर्षश्च उभावपि प्रमुखविषयौ आस्ताम्। भारविः युधिष्ठिरं केन्द्रस्थं कृत्वा धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च साम्यं दर्शयति। युधिष्ठिरः धर्मराजः अस्ति, परन्तु सः केवलम् आदर्शवादी न भवति। सः समयस्य अनुरूपं निर्णयं करोति। किरातार्जुनीये या मन्त्रणादृश्या अस्ति, तस्यां भीमः, अर्जुनः द्रौपदी च स्वस्वभिन्नदृष्टिकोणान् प्रस्तुवन्ति, परन्तु युधिष्ठिरः सर्वेषां विचाराणां समन्वयं कृत्वा मध्यमां मार्गं अन्विष्यति। अयं मध्यमा मार्गः एव भारविना प्रतिपादितः व्यावहारिकराजनीतिः अस्ति। कौटिल्यस्य षाड्गुण्यनीतेः (सन्धिः, विग्रहः, आसनम्, यानम्, द्वैधभावः, संश्रयः) प्रत्यक्षप्रतिबिम्बं भारविकाव्ये दृश्यते। अर्जुनस्य तपस्याया यात्रा "आसनम्" "यानम्" इति नीत्योः प्रतीकम् अस्ति, युधिष्ठिरस्य संयमः "धर्मः" अस्ति, द्रौपद्याः क्रोधश्च "कूटनीतिकयथार्थतायाः" प्रतिनिधित्वं करोति।

भारविः धर्मनीत्योः साम्यं स्थापयन् "व्यावहारिकधर्मराज्यस्य" अवधारणां प्रस्तौति। तस्य मतानुसारं, "धर्मः राज्ञः आत्मा अस्ति, परन्तु नीतिः तस्य शरीरम् अस्ति" इति। अस्य आशयः अयम् अस्ति यत् धर्मं विना नीतिः निर्बला भवति, नीतिं विना च धर्मः केवलम् एकः आदर्शः एव तिष्ठति, यस्य व्यावहारिकम् अनुप्रयोगं न भवितुम् अर्हति। एवं प्रकारेण, भारविस्य राजनैतिकचिन्तनं न तु शुद्धम् आदर्शवादि अस्ति न च पूर्णतया व्यावहारिकम् – अपितु उभयोः परिष्कृतं साम्यम् अस्ति।

माघः – यथार्थवादी कूटनीतिकराजनीतिः

माघः, भारवेः पश्चात्काले, शिशुपालवधमहाकाव्ये राजनीतिं शुद्धयथार्थवादेन सह विवेचयति। माघस्य युगः सामाजिकराजनीतिकपरिवर्तनस्य कालः आसीत्। अस्मिन् एव समये कालिदासभारविनोः आदर्शवादिनं दृष्टिं यथार्थकूटनीतौ रूपान्तरितम् अभवत्। माघकाव्ये श्रीकृष्णः राजनैतिकनायकः अस्ति। सः धर्मस्य रक्षकोऽपि अस्ति, परन्तु तत्सह सः समयोचितनीतिज्ञोऽपि अस्ति।

राजसूययज्ञे उत्पन्ना "अग्रपूजायाः" विवादः धर्मस्य, नीतेः कूटनीतेश्च त्रयाणां परस्परसङ्घर्षं दर्शयति। कृष्णः धर्मरक्षणार्थं नीतेः माध्यमं प्रयुङ्क्ते। सः न केवलं कूटनीतिज्ञः अस्ति, अपितु दूरदर्शी राजपुरुषोऽपि अस्ति। माघस्य दृष्ट्या कतिचन महत्त्वपूर्णाः बिन्दवः सन्ति। प्रथमा, धर्मः केवलं भावनात्मकनियमः न भवति, अपितु व्यावहारिकनियमः अस्ति। द्वितीया, नीतिः सैद्धान्तिकः न भवति अपितु परिस्थितिनिष्ठः भवितुम् अर्हति। तृतीया, कूटनीतिः धर्मरक्षणार्थम् आवश्यकः अस्ति।

श्रीकृष्णः सामं, दानं, दण्डं भेदं च – एतैः चतुर्भिः उपायैः माध्यमेन सन्धेः विग्रहस्य च मध्ये साम्यं साधयति। माघः अनेन सन्देशं ददाति यत् यदि धर्मरक्षणार्थं कूटनीतेः प्रयोगः क्रियते, तदा सोऽपि धर्मपरकः अस्ति। माघः यथार्थवादं स्वीकुर्वन्नपि नैतिकं मूल्यं न विस्मरति। सः कालिदासस्य आदर्शधर्मराज्यं

व्यावहारिकराज्यरूपेण व्याख्याति, यत्र धर्मस्य क्रियान्वयनार्थं नीतिकूटनीत्योः उभयोः आवश्यकता अस्ति।

श्रीहर्षः – मानवीयसंवेदनया युक्तराजनीतिः

श्रीहर्षः नैषधीयचरिते राजनैतिकदर्शनं भावनात्मकनैतिकसाम्यस्य आधारे स्थापितवान्। तस्य दृष्ट्या राजा केवलं शासनकर्ता न भवति, अपितु मानवधर्मपालकोऽपि भवति। नलः तस्य आदर्शराजा अस्ति – धर्मनिष्ठः, दयालुः, नीतिज्ञः संवेदनशीलश्च। यदा नलः पराजितः भवति, तदापि सः अधर्मं न स्वीकरोति, अपितु ऋतुपर्णस्य शरणं गच्छति। इदं "संश्रय" नीतेः व्यावहारिकं रूपम् अस्ति। परन्तु नलस्य उद्देश्यं स्वार्थः न भवति, अपितु आत्मोद्धारः धर्मरक्षणं च अस्ति। इयं दृष्टिः माघस्य कूटनीतेः परं मानवीयसंवेदनायाः विकासः अस्ति।

श्रीहर्षः प्रतिपादयति यत् "राजनीतिः केवलं राज्यं स्थिरयितुम् अर्थं न भवति, अपितु समाजे सौहार्दं स्थापयितुम् अर्थं भवति" इति। अतः तस्य राजदर्शनं मानवकेन्द्रितम् अस्ति। नलस्य नीतिः न्यायस्य, क्षमायाः, दयायाः धर्मपालनस्य च सन्तुलितं रूपम् अस्ति। श्रीहर्षस्य राजनैतिकदृष्ट्या धर्मः आध्यात्मिकः अस्ति, नीतिः व्यावहारिकः अस्ति, कूटनीतिः च सामाजिकसाम्यस्य साधनम् अस्ति।

एवं प्रकारेण, श्रीहर्षः कालिदासस्य आदर्शवादं, भारवेः सन्तुलितनीतिं, माघस्य यथार्थवादं स्वमानवीयसंवेदनां च सह योजयित्वा सर्वाङ्गीणं राजनीतिदर्शनं प्रस्तौति। सः दर्शयति यत् राजनीतिः केवलं शक्तेः क्रीडा न भवति, न च तत् पूर्णतया नैतिकतायाः पालनम् अस्ति। तत् जटिलं संवेदनशीलं च विषयम् अस्ति यत्र नैतिकतायाः, व्यावहारिकतायाः मानवीयतायाश्च सुन्दरं साम्यम् आवश्यकम् अस्ति।

तुलनात्मकदृष्टिः राजनैतिकविकासस्य चरणाः

तुलनात्मकसारणी

कविः	प्रमुखराजनीतिकदृष्टिः	धर्म-नीति-कूटनीत्योः स्वरूपम्	परिवर्तनबिन्दुः	ऐतिहासिकसन्दर्भः
कालिदासः	आदर्शधर्मराजनीतिः	धर्मप्रधानः, नीतिः सहायकः, कूटनीतिः गौणः	नैतिकआदर्शवादः	गुप्तराजवंशस्य स्थैर्यम्
भारविः	धर्म-नीति-सन्तुलितराजनीतिः	धर्माधिष्ठानम्, नीतिः व्यवहारः, कूटनीतिः रणनीतिः	व्यावहारिकतायाः आरम्भः	राजनीतिकसङ्घर्षस्य युगः
माघः	यथार्थकूटनीतिकराजनीतिः	धर्मव्यवहारकसाम्यम्, नीतिप्रयोगप्राधान्यम्	यथार्थवादस्य प्राधान्यम्	सत्तासङ्घर्षः परिवर्तनं च
श्रीहर्षः	मानवतायाम् आधारितराजनीतिः	धर्म-नीति-कूटनीत्योः मानवीयसाम्यम्	संवेदनात्मकराजनीतिः	भावनात्मकदर्शनस्य पुनरुद्धारः

एतस्मात् सारण्याः स्पष्टं भवति यत् कालिदासात् श्रीहर्षपर्यन्तं राजनैतिकचिन्तने विकासः अभवत्। कालिदासस्य धर्मप्रधानराजनीत्याः आरम्भः, माघस्य यथार्थवादिकूटनीतिपर्यन्तं, ततः श्रीहर्षस्य मानवीयसंवेदनापर्यन्तं इयं विकासः सुसङ्गतं यात्रां दर्शयति।

पञ्चमहाकाव्यानां राजनैतिक-दर्शनस्य वैशिष्ट्यम्।

कालिदासः रघुवंशे आदर्शराज्यदर्शनं प्रस्तुतयति, यत्र राजनीति धर्मस्य अवयवः, तथा धर्मं विना शासनं निर्जीवम्।

रघुवंशीयराजानः – दिलीपः, रघुः, रामः – सर्वे धर्मपरायणाः, प्रजाहितपरकाः, तथा न्यायनिष्ठाः। कालिदासस्य प्रसिद्धवाक्यं "प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्" भारतीयराजनीतिदर्शनस्य मूलसूत्ररूपेण स्थापितम्। राजा तस्य काव्ये शक्तिकेन्द्रं न, अपितु सेवाकेन्द्रम्। एषः दृष्टिकोणः स्पष्टं दर्शयति यत् धर्मराज्यं शक्तिरहितं न, अपितु शक्तिसंयमयुक्तं शासनं भवेत्। राजा तत्र दैवीस्वरूपः न, अपितु दायित्वबद्धः जनसेवकः। एवं कालिदासः

"धर्माधारितराजनीति" इत्यस्य स्थापकः, यत्र राज्यं नैतिकता, करुणा, तथा लोकहितस्य साधनं भवति। तस्य दार्शनिकदृष्टिः यह दर्शाता है कि शासन केवल शक्ति प्रदर्शन नहीं है, बल्कि एक नैतिक दायित्व है। कालिदास के समय की गुप्त राजवंश की स्थिरता में ऐसा आदर्शवादी दृष्टिकोण संभव था।

भारविः किरातार्जुनीयम् काव्ये युधिष्ठिरराजस्य माध्यमेन "धर्मनीतिसंतुलनयुक्तराजनीति" प्रतिपादयति। कालिदासस्य आदर्शवादं सः यथार्थवादेन संयोजयति, यतः भारवि के समय में सामाजिक संघर्ष अधिक थे। युधिष्ठिरः धर्मराजः सन् अपि व्यवहारज्ञः। भारविः दर्शयति यत् धर्मं यदि व्यवहारविहीनं, तर्हि अप्रयुक्तं भवति, तथा व्यवहारं यदि धर्मविहीनं, तर्हि अन्यायजनकम्। अतः तस्य राजनैतिकदर्शनं धर्मस्य व्यवहारपर्यवसानम्। कौटिल्यस्य षाड्गुण्यनीतिः (सन्धि, विग्रह, आसन, यान, द्वैधभाव, संश्रय) युधिष्ठिरकथासूत्रे निहिताः। अर्जुनस्य तपोयात्रा "नीतिपरिक्षा" इव, युधिष्ठिरस्य संयम "धर्मसंतुलन" इव। भारविः मन्त्रणाप्रक्रियायाः महत्त्वं प्रतिपादयन् आधुनिकशासनस्य लोकपरामर्शव्यवस्थायाः पूर्वरूपं स्थापयति। अतः भारविकाव्यं यथार्थनैतिकराजनीतिकसंतुलनस्य द्योतकम्।

माघस्य शिशुपालवधम् महाकाव्यं यथार्थराजनीतिकदृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्णं ग्रन्थः। तत्र श्रीकृष्णः केवलं धार्मिकनायकः न, अपितु कूटनीतिकनिपुणः, समयोचितनिर्णयकर्ता च। राजसूययज्ञे अग्रपूजाविवादः धर्मनीतिकूटनीत्योः त्रिवेणीसंघर्षस्य प्रतीकः। माघः कौटिल्यदृष्ट्या राजनीतिं व्यवहारदृष्ट्या प्रतिपादयति। तस्य दृष्ट्या धर्मः राज्यसंरक्षणाय साधनम्, नीतिः परिस्थित्यनुरूपकला, तथा कूटनीतिः शासनस्य प्राणः। श्रीकृष्णस्य चरित्रे "साम, दान, दण्ड, भेद" इत्युपायाः सन्तुलितरूपेण दृष्टाः। अतः माघः धर्मप्रधानराजनीतिं व्यवहारप्रधाननीतिरूपेण रूपयति। तस्य वैशिष्ट्यम् यत् सः आदर्शवादात् दूरं गत्वा कूटनीतिकराज्यव्यवहारस्य व्यावहारिकस्वरूपं प्रस्तुतयति।

माघ के समय की सत्ता संघर्ष की परिस्थितियों में यह यथार्थवादी दृष्टिकोण आवश्यक था।

श्रीहर्षः नैषधीयचरितम् महाकाव्ये मानवीयभावनायुक्तराजनीतिदर्शनं स्थापयति। नलः तस्य नायकः, यः न केवलं धर्मपालकः, अपितु मानवसंवेदनायुक्तः। राजनीतिः तस्य दृष्ट्या न केवलं शासनसाधनं, अपितु आत्मनियन्त्रणस्य साधनम्। नलस्य नीत्याः प्रधानलक्षणानि – संयम, क्षमा, करुणा, तथा आत्मबलम्। राज्यं तस्य करुणाधारितम्, न क्रूरनीतिपरम्। श्रीहर्षः प्रतिपादयति यत् शासनं यदि धर्मविहीनं, तर्हि तानाशाही भवेत्; यदि मानवताविहीनं, तर्हि निर्जीवम्। अतः तस्य राजदर्शनं मानवीयनीतिपरम्। नलस्य संश्रयनीतिः आत्मसंरक्षणं, परन्तु अधर्मत्यागं न। श्रीहर्षः दर्शयति यत्, धर्म, नीति, कूटनीति एते त्रयः यदा मानवसंवेदनायाः अधीनाः भवन्ति, तदा आदर्शराज्यं सम्भवति।

कालिदासस्य कुमारसम्भवम् अपि राजनैतिकचिन्तनस्य प्रतीकम्। यत्र शिवपार्वतीयोः योगः केवलं दैवकथा न, अपितु शासनशक्तिसंतुलनस्य प्रतीकः। शिवः तपस्वीशक्तिः, पार्वती कर्मशक्तिः। यो योगः तयोः सन्तुलनस्य सूचकः, स एव शासनस्य शक्तिसंतुलनस्य दार्शनिकरूपम्। देवदैत्यसंग्रामः धर्माधर्मसंघर्षरूपेण राजनीतिका आदर्शदर्शनं प्रस्तुतयति।

कविः	राजनैतिकदृष्टिः	मूलाधारः
कालिदासः	धर्माधारितआदर्शराजनीति	धर्म, शक्ति, लोकहितम्
भारविः	धर्मनीतिसंतुलितराजनीति	व्यवहार, संयम, न्यायम्
माघः	कूटनीतिकयथार्थराजनीति	परिस्थितिअनुकूलनीति
श्रीहर्षः	मानवीयसंवेदनायुक्तराजनीति	दया, क्षमा, आत्मसंयमम्

एतेषां तुलनया स्पष्टं यत् कालिदासः राजधर्मस्य आधारं स्थापनं करोति, भारविः तस्मिन् व्यवहारसंयोजनं करोति, माघः तस्मिन् कूटनीतिकपरिणामं प्रदर्शयति, श्रीहर्षः तस्मिन् मानवीयरूपं समाहितं करोति। अतः पञ्चमहाकाव्यानां

राजनैतिकदर्शनं आदर्शवादात् यथार्थवादं प्रति, तस्मात् मानवतावादं प्रति प्रवाहितम्।

पञ्चमहाकाव्येषु राजनीतिदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् – धर्माधारितशासनदर्शनम्, सर्वेषां कवीनां दृष्ट्या शासनं धर्माधिष्ठितम्। राज्यस्य लक्ष्यं लोककल्याणम्, राजा प्रजाहिताय शासनं करोति, न स्वार्थाय। राजाप्रजासौहार्दम्, राजप्रजासंबन्धः आत्मीयतायुक्तः, न भयाधारितः। नीतिकूटनीतिसंतुलनम्, नीति स्थायित्वाय, कूटनीति संरक्षणाय। मन्त्रणायाः महत्त्वम्, निर्णयं सामूहिकचिन्तनफलम्। षाड्गुण्यनीतेः प्रयोगः, सन्धिविग्रहादयः धर्माधारितप्रयोगरूपेण। मानवसंवेदनायुक्तराजनीति, शासनं केवलं नियमनिष्ठं न, अपितु सहानुभूतियुक्तम्।

एतेषां पञ्चमहाकाव्यानां राजनैतिकतत्त्वानि केवलं प्राचीनानां न, अपितु आधुनिकराजनीतिदर्शनस्य मूलाधाररूपेण अपि प्रासंगिकानि। कालिदासस्य "प्रजासुखे सुखं राज्ञः" अपि लोकतन्त्रस्य मूलमन्त्रः। भारविणः धर्मनीतिसंतुलनं आधुनिकनीतिनिर्माणाय अनुकरणीयम्। माघस्य यथार्थकूटनीति आज्ञापरशासनं, राजनयशास्त्रं च प्रेरयति। श्रीहर्षस्य मानवतामूलकराजनीति

वर्तमानसामाजिकन्यायव्यवस्थायां अत्यन्तं उपादेयम्।

पञ्चमहाकाव्यानां तुलनात्मकसमीक्षया स्पष्टं भवति यत् भारतीयराजनीतिचिन्तनं धर्माधारितम्, नीतिसंतुलितम्, तथा कूटनीतिकव्यवहारयुक्तम्। कालिदासः धर्मराज्यस्य, भारविः धर्मनीतिसंतुलनस्य, माघः यथार्थकूटनीतेः, तथा श्रीहर्षः मानवसंवेदनायुक्तराज्यस्य प्रतिपादकः। एतेषां कवीनां दृष्ट्या राजनीति न केवलं सत्ताकला, अपितु समाजधर्मसंवेदनायाः समन्वितजीवनशैली।

भारतीयराजनीतिदर्शनस्य शाश्वतसन्देशः – "राजा धर्मेण शासनं कुर्यात्, नीत्या रक्षणं, कूटनीत्या स्थैर्यं, तथा मानवतेन पावनता।" एवं पञ्चमहाकाव्यानां राजनैतिकदर्शनं न केवलं प्राचीनकालीनराज्यव्यवस्थायाः व्याख्या, अपितु

सार्वकालिकमानवशासनदर्शनस्य जीवितप्रेरणा, यतः धर्म, नीति, कूटनीति, तथा लोककल्याण – एते चत्वारः स्तम्भाः युगानुयुगं शासनस्य आत्मस्वरूपं वहन्ति।

Footnotes:

1. काव्यालङ्कारः - १.२०
2. काव्यादर्शः - १.१५
3. साहित्यदर्पणः - ६.३०४
4. रघुवंशः - १.२४-२५)
5. महाभारतम् -शान्तिपर्वः, अध्यायः ५८
6. अथर्ववेदः (१२.१.६)
7. अर्थशास्त्रम्-१.४
8. महाभारतम् -शान्तिपर्वः, अध्यायः - ५६.८
9. मनुस्मृति - ७.१४४
10. अर्थशास्त्रम्-१.१९
11. भगवद्गीता - ३.३५
12. रघुवंशः - १.७

REFERENCES

- [1] Bharavi. (1995)*Kiratarjuneeyam* (Ed. by S. Subrahmanyam). Chennai: Saraswati Mahal Library.
- [2] Harsha. (2001) *Naishadhiyacharitam* (Ed. by P. V. Kane). Mumbai: Nirnaya Sagar Press.
- [3] Kalidasa. (2003) *Raghuvamsham* (Ed. by G. Hegde). Delhi: Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.
- [4] Kautilya. (2005) *Arthashastra* (R. Shamasastri, Trans.). New Delhi: Motilal Banarsidass.

- [5] Magha. (1998). *Shishupalavadham* (Ed. by G. R. Joshi). Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series.
- [6] Manu. (2000). *Manusmriti* (Ed. by Ganganatha Jha). Delhi: Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.
- [7] Vyasa. (1971). *Mahabharata (Critical Edition)*. Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.
- [8] Sharma, R. (2010). *Political Ideas in Classical Sanskrit Literature*. New Delhi: Eastern Book House.
- [9] Rao, K. (2016). *Kingship in Sanskrit Epics*. Chennai: University of Madras Press.
- [10] संस्कृतसाहित्यकाइतिहास(2018)डा.उमाशङ्करशर्मा-चौखम्बाप्रकाशन-वारणासि